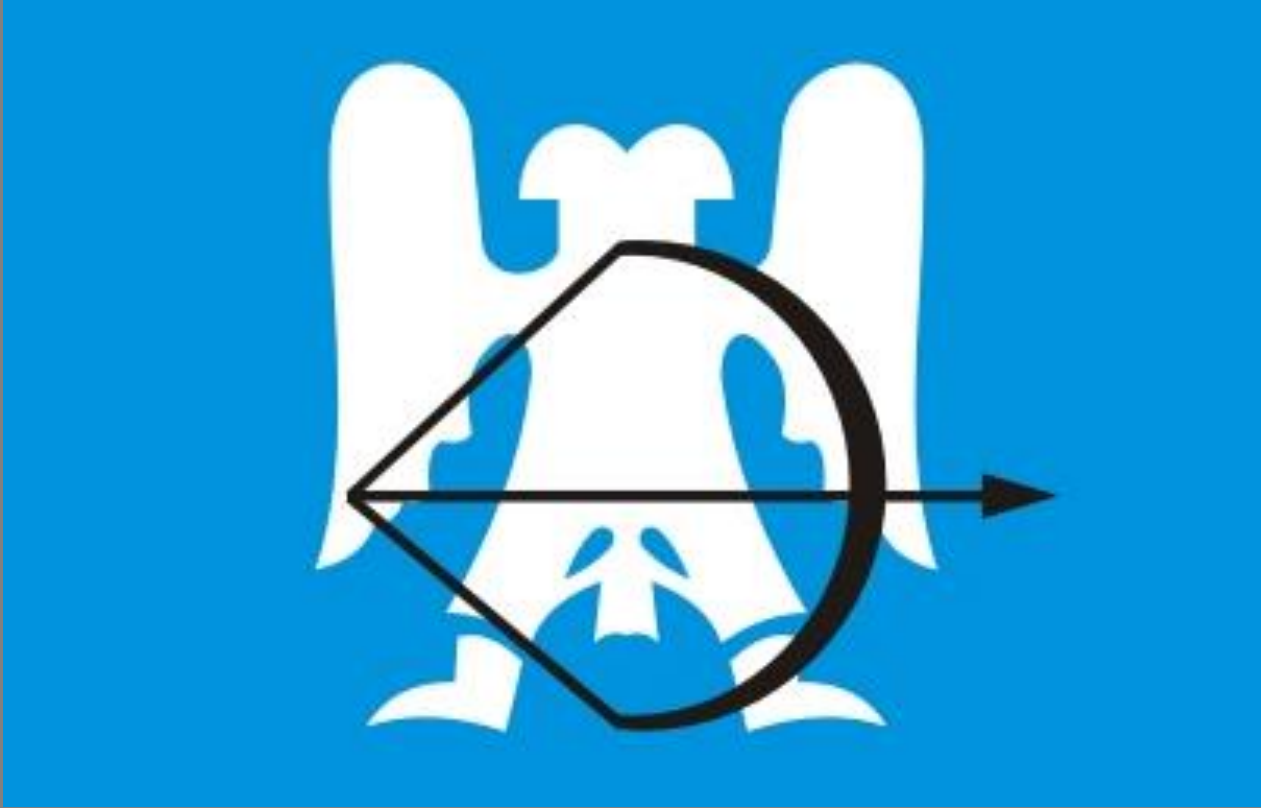


Büyük Selçuklu Devleti ve Sanatı

Halil Uysal

Büyük Selçuklu Devleti

1037–1194



- Büyük Selçuklu Devleti, Oğuzların Kınık Boyunun mensubu ve lideri Selçuk bey tarafından 960 yılında temelleri atılmış, yeğenleri Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından bağımsız bir devlet haline getirilmiştir.
- Tuğrul Bey, Dedesi Selçuk Bey'in 960 yılında ilk ateşini yaktığı Büyük Selçuklu Devletini 77 yıl sonra, 1037 yılında tüm dünyaya ilan ederek Türk Tarihi'nin en önemli kilometre taşlarından biri olacak tarihsel süreci başlatmış oldu. Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin birlikte yönettiği Selçuklu Beyliği Samanilerin yıkılmasıyla yerleşik halde yaşadığı coğrafyada güçlenmiş, Gazneli Devletinin hâkimiyet altına aldığı Horasan bölgesinden yayılarak Dönemin en büyük Türk Devletlerinden biri olan Gazneli Devletini mağlup ederek Nişabur kentinde Büyük Selçuklu Devletinin bağımsızlığını ilan etmişlerdi (1037).
- Çağrı Bey'in Oğlu Sultan Alparslan döneminde Malazgirt zaferi ile Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinin önü açılmıştır.
- Sultan Alparslan'ın oğlu Sultan Melikşah döneminde devlet en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Melikşah'ın ölümünden sonra devlet taht kavgaları ve iç karışıklıklarla zayıflamış, onun oğlu Sultan Sencer döneminde Oğuzların ayaklanması ve Sultan Sencer'i esir etmesiyle Devlet tam anlamıyla yıkılmıştır (1157).

Büyük Selçuklu Devleti



Büyük Selçuklu Sanatı

Camiler

- Selçuklular, İran'da Türk mimarisinde daha önce başlayan gelişmeleri toplayıp değerlendirerek, büyük ölçüde anıtsal bir cami mimarisi yaratmışlar, ondan sonra, bütün İran ve Orta Asya'da dört eyvanlı, avlulu ve mihrap önü kubbesi ile, onların cami tipleri hakim olmuştur.
- İlk Selçuklu camii, en önemli kısımları Melikşah zamanında (1072-1092) yapılmış olan İsfahan Mescid-i Cuması'dır. Kitabelere göre, büyük mihrap kubbesi ile bunun tam karşısında avlu dışında kuzeydeki küçük kubbeli mekân, Melikşah zamanında, dört eyvanlı avlu ve revaklar da bütün ana hatlarıyla yine Selçuklular devrinde meydana gelmiştir. Bundan sonra cami, otuza yakın kitabe ile belirtilen uzun bir devrede çeşitli ilâve ve değişikliklerle genişletilmiş, 19. ve 20. yy.'larda da tamirler geçirmiştir.

İsfahan'da Mescid-i Cuma



- Bir defada, avlulu, mihrap önü kubbeli olarak gerçekleştirilen cami; "Zavvare Ulu Camii" (1135)' dir. Bu camiden sonra, bütün İran - Orta Asya'da bu plân şeması uygulanmaya başlanmış ve Selçuklulardan sonra da devam etmiştir. Ancak bu şema, mihrabın her yandan görülmesini engellediğinden çeşitli yerlere mihrap yapmak gerekmiştir. Eyvanların çok yüksek görünmemesi için revaklar iki katlı yapılmıştır. Ardistan'daki Mescid-î Cuma da (1160) bu gruptandır ve İran'daki Selçuklu camilerinin en göze çarpan eserlerindendir.
- İran'da, daha önce yapılan Selçuklu camileri; tuğladan, hafif sivri, tromplu kubbeleri ile küçük ölçüde, İsfahan'da Melikşah kubbesinin devam eden varyantları olarak görünürler.
- Bunlardan ilki olan Gülpayegân Camii (1108-1118); kare bir mekân üzerine, mukarnaslı tromplarla çok hafif sivrilen bir kubbeden ibarettir. Cami, 19. yy.'da dört eyvanlı hale getirilmiştir. Selçuklu kubbelerinin daha İsfahan'da tamamen gelişmiş olan zengin iç yapılarına karşılık, dış görünüşleri her türlü süslemeden uzak, sık tuğla örgüsünden, kübik masif yüzeyler halindedir. Kübik blok üzerinde, sekizgen bir geçiş bölgesinden sonra hafifçe sivrilen kubbe silueti, sağlam bir ifade kuvveti ile Selçuklu kubbesini sembolize eder.

İran, Ardistan'da Mescid-i Cuma



- Gazneliler'de daha önce ele alınan kubbe-eyvan birleşmesi, en başarılı şekli ile Selçuklularda geliştirilmiştir. Selçuklulardan önce, İslâmiyet devrinde ne Doğu ne de Batı İran'da kubbe ile eyvanın birleştiği bir tek örnek görülmemiş ve Selçuklular bunu yeniden bulmuşlardır.
- Büyük Selçuklu camilerindeki minareler, genel olarak Karahanlı minarelerinin özelliklerini sürdürmektedir. Zaman zaman Gazneli formlarına yakın örnekler de görülür. Büyük Selçuklular; İran'da, ince uzun silindirik gövdeli minareleri yeğlemişlerdir. Bunların en eski örneklerinden biri, Damgan Mescid-i Cuması'nın 1058 tarihli minaresi olup düz silindirik gövde tuğlaların değişik biçimde dizilmesiyle baklava ve geometrik motifler ve kûfî kabartmalı yazıt kuşağıyla süslenmiştir (Selçukluların ilk çini bezemeli minarelerindendir). Daha sonra yapılanlar, bu biçimi geliştirip zenginleştirmiştir.

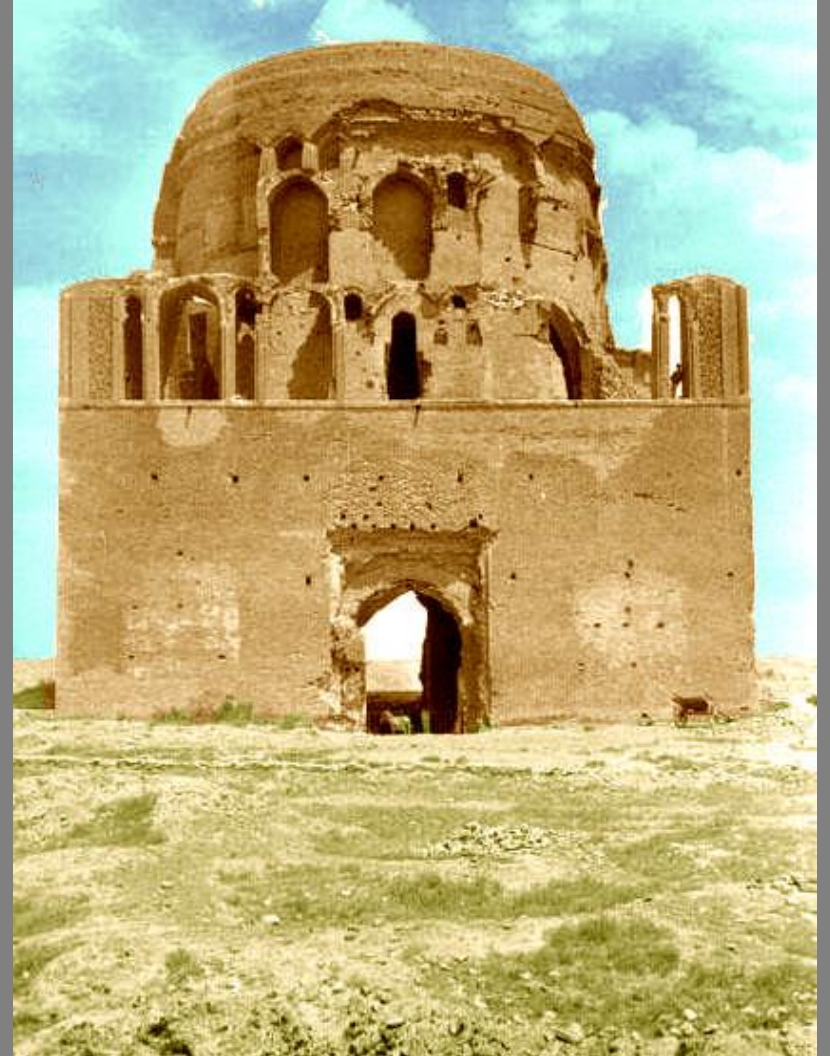


Damgan Mescid-i Cumasi'nın Minaresi 1058

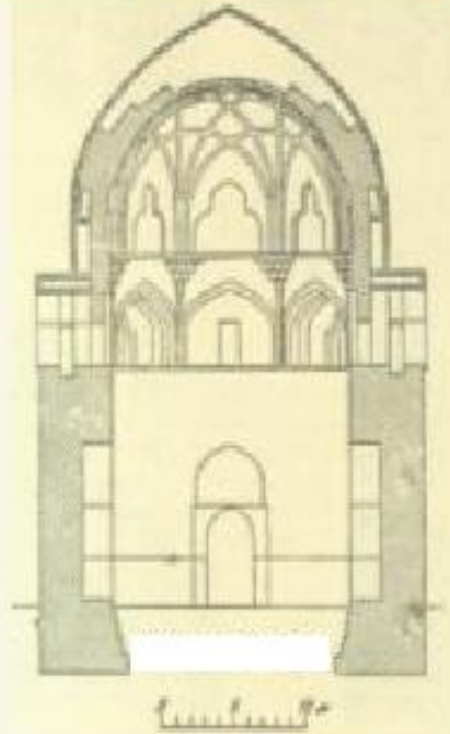
Türbeler ve kümbetler

- Büyük Selçuklular zamanında, camilerde olduğu gibi türbelerde de gelişme, Karahanlılar'a ve Gazneliler'e bağlanmaktadır. İsfahan'ın güneyinde Albakûh'da, Kümbed-i Ali ve Damgan'da Cihil Duhteran (40 kız), 1056'da, Tuğrul Bey zamanında yapılmış iki kümbettir. Mukarnas kornişle nihayetleşen, dümdüz alçak sekizgen gövde üzerinde, bir kubbe ile örtülü olan Kümbed-i Ali, İran'daki tuğla kümbetlerin aksine, taştan bir yapıdır. Kubbenin üstünde, herhalde, sekizgen piramit bir külâh bulunuyordu.
- Tuğladan silindirik gövde üzerine, konik külâhlı bir kümbet olan Cihil Duhteran, gövdenin üst kenarında, geniş kûfî kitabe kuşağı, bunun üstünde ve altında tuğladan geometrik frizleriyle dikkati çeker.
- Demavend'de bulunan bir kümbet (XI.yy.); düşey çizgilerinin belirginliği, içten kubbe, dıştan piramit çatılı oluşuyla diğerlerinden ayrılır. Dehistan'da, meşhed denilen mezarlıktaki kümbetler (XII. yy. başları), yalın tuğla mimarilerine karşılık, değişik plânları ile dikkati çekerler. Silindirik ya da yukarıya doğru daralan sekizgen gövdeler yarım silindir ya da dik köşeli kulelerle bölünmüşlerdir. Cephelerde sivri kemerli, yüzeysel nişler vardır; önlerinde alçak bir eyvan biçiminde giriş mekânı bulunur.
- Merv'deki ünlü Sultan Sencer Türbesi (1157), Selçuklu türbe mimarlığının şaheseridir. Kare plânı ile Karahanlı türbelerine dönüşü simgeler. Sekiz köşeli piramit çatıyla örtülü yapı, geometrik düzenli, ince tuğla örgüler arasına yerleştirilmiş firûze çinilerle bezenmiştir.

Solda Arbakuh, Kümbet-i Ali, Sağda Merv'de Sultan Sencer Türbesi



Sultan Sencer Türbesi Türkiye Cumhuriyeti tarafından restore edilmiştir.



- Selçuklu türbe mimarlığının gelişimini yansıtan bir başka yapı, Tus'ta İmam Gazali'ye bağlanan türbedir(1111). Türbe; dışa taşkın giriş eyvanı, kare plâni, kubbeli ana mekânı ve arkaya doğru uzanan tonoz örtülü üç bölümden oluşan plâniyla dikkati çeker.
- Tuğrul Kümbeti 12. yüzyılda Selçuklar döneminde yapılmış, şimdiki Tehran şehrinin güneyinde yerleşen Rey şehrinin kuzey bölümünde Bibişehirbanu dağının yanında bulunur. 1063 yılında Rey'de vefat eden Tuğrul Bey'in mezarı oradadır.
- Tuğladan yapılmış kümbetin yüksekliği 20 metredir. Bu binanın başında şimdi kubbe görünmese de, dönemindeki başka örneklerde olduğu gibi başında bir kubbe varmış, ancak depremde çökmüştür.
- Duvarların kalınlığı 1.75 metre ve 2.75 metre arasındadır. İç ve dış çapları 11 ve 16 metre dir. Dışdan görünen şekili 24 açılı bir çokgen (poligon) dir; bu tasarımın şiddetli sarsıntılar ve depremler karşısında dayanıklı olması için yapıldığı düşünülmektedir.
- Yapının başında Kufi yazılar görünmektedir. 1884 yılında Kacar Nasireddin Şah kulenin başında bazı tamirler yapılmasını emretti.
- Tuğrul kulesi İran kültürel mirasları kurumu tarafından korunmuş eserler arasına geçmiştir.

Tuğrul Bey Kümbeti



Selçuklu medreseleri

- Şiîliğe karşı Sünnîliği geliştirmek ve devlet memurlarını yetiştirmek üzere, ilk devlet medreseleri, XI. yy. başlarında, Gazne'de kurulmuştur. Büyük Selçuklular zamanında bu öğretim müesseseleri, geniş bir devlet teşkilâtı haline getirilmiş, devlet memurları bu yatılı okullarda yetiştirilmiştir. Bunlardan birincisi, Nişabur'da kurularak ilk defa medrese adını almıştır.
- Büyük Selçuklular'dan Hargird ve Rey'de, Melikşah zamanında yapılmış iki medrese kalmış, maalesef diğer bütün medreseler kaybolmuştur. Horasan'da Hargird Medresesi tam bir harabe olup, tonozu yıkılmış kible eyvanından başka bir şey görünmez. Ayakta kalan kible eyvanı 7.04 m. genişlikte olup, yan duvarları üçer sivri kemerlerle dışarıya açılmaktadır. İyi cins sarı tuğladan, yüksek kabartma çiçekli kûfî kitabesi, bitin İran'da en şahane yazı olup, şimdi Tahran Müzesi'nde bulunmaktadır. Harfleri, zeminden 8-10 cm. yükselen, 90 cm. genişliğindeki kitabenin üst yarısı rumî ve palmetlerden süsleme halindedir.
- Godard'ın, 1937'de, Rey'de meydana çıkardığı ikinci dört eyvanlı medresenin zengin şituk süslemeli mihrabı, kibleye tam uygun değildir. Birbirine eşit kuzey-güney eyvanları da, doğu ve batı eyvanlarından daha küçük olarak, genel kaideye aykırıdır. Creswell, bunun bir eve benzediğini ve öğrenci hücrelerinin de bulunmadığını ileri sürerse de, mihrabı çevreleyen kûfî kitabeler, ev fikrine uygun değildir.

- **Nizamiye Medreseleri**, Büyük Selçuklular zamanında kurulan, vezir Nizamülmülk'ün adıyla anılan medreselerdir.
- Merkezi ve en büyüğü, Bağdat'taki Nizamiye Medresesi olup, İsfahan, Nişabur, Belh, Herat, Basra, Musul ve Amul'da benzerleri vardı.
- Bağdat Nizamiye Medreselerinin kurulmasında Alpaslan ve Nizamülmülk'ün ilgi ve çabaları etken olmuştur. Bağdat Nizamiye Medreseleri yüksek öğretim kurumlarıdır. Öteki medreseler, müderrislerin düzeyine göre orta ya da yüksek öğretim sayılmışlardır. Nizamiye medreselerinde esas olarak din, hukuk ve dil öğretimi yapılmıştır. Felsefe'ye ilgili bilimler çok geçmeden programdan kaldırılmıştır. Felsefe'ye ilk ciddi tepkinin Bağdat Nizamiye Medresesinde 1091-1095 yılları arasında rektörlük ve müderrislik yapan Gazali'den geldiği ileri sürülmektedir. Medreselerin gelir kaynakları esas olarak vakıflardan sağlanırdı. Nizamiye medreseleri devlet parasıyla yaptırılmıştır.
- Nizamiye medreseleri İlhanlı ve Osmanlı medreseleri ve diğer birçok İslam ülkesi medreselerine örnek olmuştur.

Kervansaraylar

- Karahanlı ve Gazneliler'in geliştirdikleri kervansaray mimarisini, Büyük Selçuklular kuvvetle ele alarak, anıtsal eserler meydana getirdiler. Damgan - Sümnan yolu üzerinde, Ehvan' da, Ribat Anuşirvan olarak tanınan kervansaray, kare plânda, kale gibi sağlam duvarlı, köşelerde ve yanlarda silindirik kulelerle takviyelidir. Dört eyvanlı ve payeler üzerine revaklı avlu etrafında uzun dikdörtgen biçiminde, yan yana simetrik odalar, köşelerden üçünde, dört eyvanla çevrili küçük kubbeler halinde daireler vardır. Bu daireler, Samerra'dan ve Abbasiler'den gelmedir.
- Tuğrul Bey zamanına rastlayan Ribat Zafaranî , teknik bakımdan bazı gelişmelerle değişik bir plân gösterir. Kare biçiminde, köşeleri kuleli, ortasında dört eyvanlı avlu ile simetrik olarak tek tek sıralanmış odaları olan bir yapıdır ve girişin sağında cami vardır.

Saraylar

- Selçukluların merkezi Merv, Sultan Sencer'in ölümüne kadar parlak bir imar faaliyeti görmüş, daha sonra Harizm'de, Ürgenç onun yerini almıştır. Merv'de kalan eserlerden Sultan Kale dört kilometre kare bir alanı çeviren surlar 15 m. yükseklikte ve her 15 m.'de 4 m. çapında yarım silindirik bir kule ile takviyeli olup, ayrıca bir hendek ile korunmuştur. İçerisi duvarlarla bir ark ve şehristan olarak düzenlenmiştir. Saray ve kışlalar ark denilen bölümdedir. Eski meskûn şehrin ortasında bir havuz, büyük bir cuma camii ve Sultan Sencer'in türbesi yer alıyordu.
- Selçuklular'ın XI. yy.'da Merv'deki sarayları 45 x 39 m. ölçüsünde 50 odalı, çok gösterişli bir yapı idi. Doğuda bulunan esas girişten dört eyvanlı ve 16 x 16 m.lik avluya geçiliyordu. Bunun yanında cephesi yarım sütunlarla dekorlu bir yapı içindeki dikdörtgen salon, belki sultanın kütüphanesi olabilir.

Merv'de Sultan Kale Kalıntıları



- İlk Türk İslam devletleri içinde yer alan Selçuklu Devleti İslamiyet'i kabul ettiğinden dolayı diğer ilk Türk İslam devletleri gibi İslamiyet'ten etkilenmiş ve yazı dili olarak Arap alfabesi kullanılmıştır. Halkın yüksek çoğunluğu Araplar ve Farslardan oluştuğu için edebiyatta da doğal olarak Arap ve Fars etkisi görülmeye başlamıştır.
- Selçuklu Devletinde bilim dili Arapça, resmi yazışmalar Farsça, günlük konuşma dili ise Türkçe olmuştur.